

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ УРБОЛАНДШАФТУ

Розгляд питання урболандшафту виявляє три основні дихотомії географічного мислення, присутні в науці з моменту її зародження. Зарубіжні географи включили у вивчення проміжну ланку, а разом з тим головну дійову особу і, звичайно, підсумкову мету будь-якої науки, у тому числі і географії, — людину.

Ключові слова: географічні дихотомії, поведінкова географія, образ місця, міська свідомість, геній місця, феномен центральності.

В.В. Мірошніченко. ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ УРБОЛАНДШАФТА. Рассмотрение вопроса урболандшафта выявляет три основных дихотомии географического мышления, присутствующие в науке с момента ее зарождения. Зарубежные географы включили в изучение промежуточное звено, а вместе с тем главное действующее лицо и, конечно, итоговую цель любой науки, в том числе и географии, — человека.

Ключевые слова: географические дихотомии, поведенческая география, образ места, городское сознание, гений места, феномен центральности.

V.V. Miroshnichenko. RESEARCH METHODOLOGY URBOLANDSCAPE. Consideration of question of urbolandscape is exposed by three basic dichotomies of geographical thought, present in science from the moment of its origin. Foreign geographers plugged an intermediate in a study, and at the same time main acting person and, certainly, final purpose of any science, including geographies, — man.

Keywords: geographical dichotomies, behaviorist's geography, appearance of place, city's consciousness, genius of place, phenomenon of center.

Вступ. Питання організації урболандшафту цікавить кожного. Адже він є відображенням композиції нашого місця існування — від салону автомобіля до земної кулі; відбиттям самовідчуття людини в різних просторах; просторової («середовищної») поведінки і сприйняття людиною міста, країни або ландшафту; це і є «географія» в масовій свідомості. Урболандшафт також є відображенням аналізу дій людства в екстремальних умовах; впливів особових, культурних, історичних і соціальних особливостей на всі вищезазначені процеси. Таким чином, всі ці теми, так або інакше, стосуються кожного.

Постанова проблеми. Розгляд питання урболандшафту виявляє три основні дихотомії географічного мислення, присутні в науці з моменту її зародження. По-перше, це дихотомія «образ» - «логічна схема», виразником якої є дві тенденції, що йдуть ще з античної географії: художньо-країнознавча (родоначальниками можна назвати Страбона і Гомера) і статистико-картографічна (Ератосфен-Птолемей). Якщо перші для показу місця створюють його образ, то другі — строгу схему, якщо перших цікавить синтез компонентів території, пошук взаємозв'язків (у тому числі і з поведінкою і характером людей, що й зумовило появу і стійкість концепцій «географічного детермінізму», оскі-

льки зв'язки трактуються спрощено і лише функціонально), то других — точний показ місця. Обидві ці тенденції яскраво представлені засновниками сучасної географії: К. Ріттером та А. Гумбольдтом відповідно. Причому ідеї, згодом розвинені в поведінковій географії, намічені в працях обох учених: Гумбольдт досліджував сприйняття фізико-географічних явищ, а Ріттер сформулював відому тезу «людина — дзеркало території» [1].

Другою є дихотомія «загальне» — «унікальне». Вона також має в історії географії давню традицію, що яскраво виявилася в XX столітті, з одного боку, в роботах В. Крісталлера і А. Леша, з іншого — Р. Хартшорна (концепція «унікальності місця»).

Сутність третьої дихотомії можна побачити у влучному вислові В. Бутте, попередника К. Ріттера: «Населення, асимільоване територією, намагається асимілювати її». Отже, складається дихотомія «населення» — «територія», тобто має бути орієнтація на вивчення діяльності в її проявах на території або перш за все території з урахуванням діяльності людей.

Огляд джерел. Географічна думка в своїх спробах пізнати об'єкт географії — місце (країну, територію) пульсує між трьома парами полюсів указаних дихотомій

(«образ» — «логічна схема», «унікальне» — «загальне», «діяльність» — «простір»). Очевидно, що для плідного розвитку напруга між полюсами повинна мати певний рівень, тобто в рамках географії повинні розвиватися дослідження, орієнтовані на всі полюси. В радянській географії роботи і компоненти наукового географічного мислення, що тяжіють до нетрадиційних напрямів (тріада «образ» — «унікальне» — «діяльність»), були розвинені дуже слабо.

Хоча історія вітчизняної географії містить ряд прецедентів нетрадиційних досліджень, сюжети яких близькі до сюжетів поведінкової географії. Цікава «етична географія» Е. Ф. Зябловського, в якій досліджується, наприклад, «відношення до батьковбивства в Лапландії і Японії» [8]. Перший атлас економічної географії Росії Н. А. Мілюкова (1850) містив карти, присвячені географії злочинності.

У своїй класичній праці Л. І. Мечников, проаналізувавши вплив різних фізико-географічних чинників на історію в цілому, прагне розкрити секрет історичної ролі великих річок цивілізації, підкреслюючи (відмовляючись і від «географічного детермінізму», і від «географічного нігілізму»): «Соціальна еволюція в усьому залежить від органічних умов. Отже, навколишнє середовище і взагалі всі природні умови впливають... на форму кооперації, направляючи і координуючи зусилля окремих осіб». «Гуманістичний погляд» характерний для робіт російської антропогеографії, яка «поділяє» щедрих і вад концепції Ф. Ратцеля, який, виділивши чотири види впливів середовища на суспільне життя, «фізичні і психологічні впливи» виключає зі сфери компетенції географії, то сучасна поведінкова географія їх дослідженню приділяє значну увагу.

В. П. Семенов-Тянь-Шанський в останній своїй значній праці особливе місце відводить створенню образів в географії. На його думку, географія «є наука образотворча; наука зорових уявлень, зорової пам'яті». Географія враховує і колористичні, й динамічні, й акустичні складові ландшафту, синтезує і поглиблює їх співвідношення для передачі образу місцевості. Він резюмує: «Географія йде переважно інтуїтивним шляхом, таким, що особливо близько ріднить її з

мистецтвом, але в той же час це не заважає їй встановлювати наукові закони, які не поступаються по точності законам фізики». Отже, саме «інтуїція» в географії, як і в мистецтві, приводить до «точності». Вона створює образи, а читач специфічно, індивідуально їх сприймає. Тут уже закладена одна з принципових ідей поведінкової географії і ландшафтного сприйняття [7].

Після війни в радянській географії починається вивчення міграцій населення — найбільш географічного прикладу «масової поведінки». Їх глибоке дослідження неможливе без аналізу соціально-психологічних механізмів поведінки і може вважатися одним із прикладів неявного вторгнення психології в географію.

У роботі, що з'явилася в той же час, Р. М. Кабо відзначає, що «об'єктом географічного вивчення суспільства є сама суспільна людина в різноманітних проявах її життєдіяльності» і що, ставлячи таке завдання, «неможливо ігнорувати і залишати осторонь її свідомість, духовні здібності, соціально-культурні властивості». Поняття «образ місця» досліджує Н. Н. Михайлов. Учений відводить йому центральне місце в мистецтві географічного опису, оскільки це поняття розкриває те, що специфічно для даної місцевості. Проте у той час зазначені роботи залишилися лише теоретичними маніфестами, не підтриманими емпіричними дослідженнями, що розвинулися в нашої країні лише на початку 70-х років.

Методологічні підходи. Зарубіжні географи включили у вивчення проміжну ланку, а разом з тим головну дійову особу і, звичайно, підсумкову мету будь-якої науки, у тому числі і географії, — людину, піддаючи пильному розгляду те, як людина навчається сприймати простір і орієнтуватися в ній та які в цьому випадку функції органів чуття. Особливий інтерес в цій темі — інформаційні теорії комунікацій, згідно останнім досягненням яких доведено, що людина живе у певному індивідуальному інформаційному середовищі, що селективно виділяється із зовнішнього світу, та не співпадає із загальним потоком інформації, що обрушується на людину. Відповідно до цих теорій, людина реагує тільки на повідомлення, що поступають зі свого «інформа-

ційного» середовища. Найважливішою проблемою тут є точне виявлення цього середовища. У цьому сенсі інтерес представляють ідеї школи «символічного інтеракціонізму», згідно яким між «стимулом» і «реакцією» існує процес інтерпретації індивідом «стимулу», що предстає завжди у вигляді «символу», наділеного тим або іншим «значенням». Виходить, що «індивід не оточений вже існуючими об'єктами, але сам їх конструює, додаючи зовнішньому оточенню значення на основі здійснюваної ним діяльності. Далі: дії індивіда конструюються або будуються, а не просто протікають». Використання концепцій цієї школи виявляє, що сприйняття — складний процес, який детермінується не стільки природженими особливостями, скільки історією розвитку людини, соціально-культурними і зовнішніми впливами. До критики наданого поняття «уявна карта» можна додати, що ця «карта» в різних своїх частинах нерідко будується просто на різних принципах і різними способами — уявний простір можна побачити то як такий, що близький пласкому зображенню, то як набір окремих предметів (будівель), об'ємних, але оточених порожнечою, то як набір специфічних запахів і так далі. Поки невирішеним завданням дослідження «уявних карт» є досягнення адекватного виразу «розумових уявлень», а також вироблення апарату коректного їх зіставлення у різних людей. Згідно Л. В. Нікольській, «результатом сприйняття є образ, у якому відбивається як сам об'єкт, так і його суб'єктивна оцінка. Образ завжди емоційно забарвлений, причому значну роль у його формуванні грають асоціації. Механізм їх виникнення заснований на процесі встановлення зв'язків, аналогій і узагальнень, обумовленому колишнім досвідом, особливостями мислення і умовами сприйняття».

«Зорова система людини, — пише В.Ф. Колейчук, — здійснює не тільки відбивну функцію, але й операції перетворення і моделювання зорової інформації, що поступає в неї... чим тоншими будуть процеси попередньої переробки, тим більш витонченими будуть наші сенсорні уявлення про навколишній візуальний світ» [6].

Ті ж механізми діють при формуванні образу міста.

Розглядаючи образ міста, Голд згортає п'ятичленну класифікацію Лінча до тріади: «будівлі» — «шляхи» — «площі». Деяким пропуском виглядає недостатній розгляд феномена «міської свідомості», що є і чинником, і нерідко джерелом образу міста. На думку В. Л. Глазичева, шлях до розуміння образу лежить у дослідженні сутностей міського середовища, що історично змінюються, в тісному зв'язку з дослідженням «літератури, живопису, інших мистецтв».

Саме таким шляхом йде Г.З. Каганов, який, проаналізувавши образ Петербургу-Ленінграду на сотнях картин XXVIII — XX ст. і в буденній свідомості ленінградців (через опитування), доходить висновку про глибинну принципову єдність художнього і буденного образів міста при їх сильних поверхневих відмінностях. Відзначаючи п'ять основних переломних етапів, що змінювали художній образ Ленінграда, він показує «сліди» цих переломів в його нинішньому образі, причому як буденному, так художньому, і робить висновок про історичний розвиток образу цього міста: «Яскраво виражена тенденція до «звуження» кадру, до сприйняття оточення зі все більш короткої дистанції... так, як воно мелькає перед очима городянина». Звідси уривчастість сприйняття, замкнутість сприйманого простору, орієнтація на сприйняття не його окремих елементів, а середовища в цілому [5].

В результаті вивчення сприйняття людьми (за допомогою вільного інтерв'ю) трьох різних районів Москви Г. З. Каганов доходить висновку, що, на підтвердження гіпотези естонського вченого М. Хейдметса, «рядовий городянин не схильний помічати середовище, поки в ньому все гаразд» і що «мобілізація всіх рівнів свідомості» у формуванні образу середовища відбувається, лише коли середовище «чинить людині опір, стає не зовсім своїм».

Різницю графічного і словесного образу свого «суусідства», або «територіальний спільності», показану Голдом, Л.В. Нікольська, яка вивчала роль силуетів у формуванні зорового образу міста, намагається подолати, склавши «словник образотворчословесних синонімів» і демонструючи та-

ким шляхом можливість загальнозначущого графічного виразу емоційної складової образів міста (мабуть, і інших місць). На думку Л.Ю. Салміна, особливий вплив на образ міста надає житло людини: «Міське середовище переживається нібито крізь образ житла, а житло — крізь образ міста». Найважливішими категоріями простору в «міській» свідомості, вважає І.З. Зарінська, є напрям і внутрішня його співвіднесеність [4].

Дослідження, направлені на вивчення особливостей сприйняття простору, і зокрема центру міста, у жителів центрального, периферійного і прилеглого до центру районів, були проведені в Москві, Таллінні, Тбілісі і Новосибірську. Вони виявили різницю бачення центру у цих трьох груп не тільки по його просторових розмірах, але і по його структурі. Якщо жителі центральних районів бачать його цілісно, детально, в їх образі всі елементи просторової структури рівнозначні, то з периферії центр видається більш розмитим, фрагментарним, окремі вулиці в його образі переважають значущість всієї середовищної тканини центру в цілому.

Питання, присвячене орієнтації в місті, можна доповнити результатами досліджень І. А. Добріциної, згідно яких, орієнтуючись в просторі різного масштабу, людина принципово по-різному будує його схему. Цей автор показує також вплив способів пересування, зокрема метрополітену, на характер орієнтаційної діяльності і образ міського простору.

Особливе значення вулиць в образі міста, що відзначається і Лінчем, і Голдом, підтверджується і дослідженнями в нашій країні: говорять навіть про «вуличну» модель міського простору в свідомості жителів найбільшого міста [3].

Наприклад, дослідження сприйняття центру Москви (і у словесному, і в графічному описі) жителями трьох периферійних районів, проведені Ю.Г. Вешнінським, не тільки показали його «нерівноважність» і неспівпадіння центру з жорсткими адміністративними або містобудівними ознаками, але і дозволили зрозуміти ряд нових моментів в організації простору столиці. Виявилось, що «в свідомості» центр різко обмежений зі сходу і збільшений по вулиці Горького і лінії метро до станції «Південно-

західна» (багато респондентів навіть саму цю станцію вважали розташованою «в центрі»). Конструктивний висновок такий: винесення престижних об'єктів з цього «центру в свідомості» не допомагає тому району, куди винесений об'єкт (приклад з театром ім. Моссовета, який свого часу перенесли на схід столиці, і він одразу втратив популярність), але самому «центру» шкодить.

Складність вивчення міського середовища обумовлена, як справедливо відзначає В. Л. Глазичев, тим, що воно «очевидне», тому нелегко отримати його образ способом, який викликає довіру. Автор робить це через дослідження малюнків школярів молодших класів м. Тихвіна. Він приходить до вражаючих результатів: історичне середовище грає особливу роль у формуванні образу міста, навіть якщо не містить ніяких визначних пам'яток; штучне неорганічне середовище нового міста сприймається дітьми як пустеля [2].

На жаль, з естетичної точки зору середовище наших міст знаходиться в катастрофічному стані. Хвиля «реконструкцій», «житлових програм», знищивши старе, хоч би рівноцінного нового не породила. Не дарма у нас немає робіт, присвячених «будівлям», — знесені такі монументальні перлини, як Храм Христа Спасителя, Сухарева башта, Червоні ворота, багато церков, монастирі, садиби... «в результаті не тільки... історично сформований образ міста виявився порушеним, але не виник і новий», якщо не рахувати сталінських висоток.

Робота А.Д. Арманда з усією певністю ставить проблему ландшафту як того або іншого символу. Автор не тільки показує, що вивчення різних «людських» аспектів ландшафтів (від адаптації до сприйняття) широко представлене в науці, але і робить принциповий висновок, співзвучний тим ідеям, на яких будується феноменологічна поведінкова географія: «образ ландшафту, вивченого географом, — продукт «сумісної творчості» дослідника і природи». Єдиний варіант «дійсного» ландшафту замінюється в цьому випадку «безліччю можливих моделей», причому для того, щоб досягти їх максимальної визначеності, необхідно лише врахувати особу дослідника «з його вимога-

ми, знаннями і... забобонами — в явному вигляді, щоб не прийняти надалі наслідок забобонів за об'єктивну істину» [1].

Заглиблює розуміння проблеми праця В.Л. Каганського, який вважає, що «ландшафт — це композиція місць, наділених суттю», що «оглядовий майданчик знаходиться усередині, а не поза ландшафтом, розлитий в нім», що «ландшафт даний не тільки погляду, але всім органам чуття, зрозумілий не спеціалізованим духовним органом, але всією особою». Роботи фахівців з геральдики, нумізматики і сфрагістики (наука про печатки) допомагають краще зрозуміти символіку знаків і міських ландшафтів. В.С. Драчук вводить відмінне від наданого Голдом пояснення суті загадкової «мандали» — поширеного символу міста, пов'язуючи його з культом сонця. Дослідження символіки міського ландшафту, близькі до наданих цим автором, розглядаються у працях учених Тартуського університету.

Новим для нашої науки є поняття «образу світу». Не набула широкої популярності концепція «географічної картини миру», висунута І.Б. Култашевим і розвинена У.І. Мересте. Але це поняття теоретико-методологічне, наукознавче, зовсім інше, ніж «образ світу» — категорія людська, така, що відображає картину світу в голові саме даної людини або даної групи людей — сучасної або минулої, соціальної або культурної, етнічної або релігійної. Цей образ відбиває самовідчуття людини в названому пойменованому просторі, він неповний, суперечливий, рясніє стереотипами, але саме він служить людині як початкова база для поведінки, у тому числі і в просторі.

Образ світу в буденній свідомості жителів Обломівки іронічно передає І.А. Гончаров: «вони знали, що у вісімдесяти верстах від них була «губернія», тобто губернське місто... потім знали, що подалі, там, Саратов або Нижній; чули, що є Москва і Пітер, що за Пітером живуть французи або німці, а далі вже починався для них... темний світ, невідомі країни, населені чудовиськами, людьми з двома головами, велетнями; там слідував морок — і нарешті все закінчувалося тією рибою, яка тримає на собі землю». Проте і «з Парижа будь-яке місце,

розташоване далі за Відень, здається книжковою абстракцією».

Узагалі, вивчення образів світу, країн, міст по творах російської літератури — справа вельми цікава. Варто згадати тільки «Листи російського мандрівника» М.М. Карамзіна, записки О.С. Хомякова про Англію, нариси О.І. Герцена, І.С. Тургенева, Ф.М. Достоевського про Європу, нотатки І.О. Буніна і А.Д. Салтикова про Індію. А образи Орла і Мценська, Грузії і Криму, Москви і Петербургу, Соловків і Сибіру! Тим паче, що в цьому напрямі ми маємо хорошу традицію — роботи Н.Н. Анциферова 20-х рр., присвячені образу північної столиці, в яких він висунув ідею «генія (душі) місця».

Доказом того, що образ світу багато у чому визначається цінностями і наявними стереотипами, як це підтверджує пропонована робота, служать дослідження С.Н. Гуквої. Вона нагадує, як християнство наповнювало символікою Всесвіт, що являлась для нього виразом трансцендентного задуму. І хоча геліоцентрична теорія була відома з III ст. до н. е., вона була знехтувана, оскільки суперечила біблейському міфу про створення світу. Згідно М.І. Стебліну-Каменському, егоцентричність сприйняття світу, відчуття себе в середині світу «характерне для міфічного мислення, а саме внутрішньої точки зору на простір». Феномен «центральності» власного положення у світі виявився і в дослідженні сільського населення Підмосков'я. По оцінках респондентів даного населеного пункту чисельність жителів сусідніх даному поселень, порівняно з фактичною, значно нижча.

На думку А.Г. Левінсона, позитивна установка жителів села на місто породжується тим, що останнє, відбиваючись в «неміській» свідомості, інтерпретується «як святкове інобуття, де дозволено порушувати норми трудового життя». В.П. Семенов-Тянь-Шанський, між іншим, якраз в тому, що в Сибіру, на відміну від Європейської Росії, культурне життя концентрується в містах, а не в сільській місцевості (маєтки дворян і дачі інтелігенції), бачив серйозну перешкоду для розвитку азійських територій країни [8]. В наші дні відношення до міста є нерідко політичним критерієм, часто дійсно визначаючи всі подальші оцінки. Проте останнім

часом серед населення помітне зростання антиурбаністичних настроїв.

Дослідження переваг населення, зроблене Г.Л. Васильєвим, Д.А. Сидоровим і С.Є. Ханіним і виконане в руслі факторної екології, ілюструє, що при встановленні міжміських переваг найважливішими є три чинники: 1. Статус міста в системі розселення; 2. Розвиненість міського середовища; 3. Комфортність клімату. Т.В. Райтвійр узагальнює результати досліджень по факторній екології Москви, Таллінна, Тбілісі, Казані, присвячених з'ясуванню найважливіших чинників територіальної диференціації цих міст, видимих через призму середовищного підходу як системи «людина» — «середовище». Передбачалося, що середовище, диференційоване об'єктивними чинниками, і оцінюватися буде по-різному, а звідси можна буде зрозуміти і поведінку людини в місті. Вона робить висновок: «найбільш диференціюючими чинниками... є соціально-професійний склад, вік, національність, тривалість мешкання (корінне/прийдешнє населення), квартирні умови, положення у сфері обслуговування і транспорт». Вага чинників різна по містах. Науковець підкреслює, що дослідження показників середовища недостатньо для розуміння вказаної системи. «Одна підсистема не може замінити системи «людина» — «середовище». Можна додати, що безпосередньої оцінки середовища конкретною людиною не замінити і коректний аналіз цієї оцінки «ззовні», за допомогою параметризації «об'єктивних даних» [10]. Робота Дж. Голда доводить на прикладі розгляду оцінки ландшафтів, що «об'єктивна усереднена» оцінка частіше вводить в оману, чим прояснює ситуацію.

Результати емпіричних «функціонально-містобудівних» досліджень в Москві, Ленінграді, Новосибірську, Мінську, Тбілісі, Єревані, Вільнюсі дозволяють вченим сформулювати поняття «центральності» свідомості городян, а також особливої ролі центру в детермінації просторової поведінки жителів найбільших міст, що коректується, на думку авторів досліджень, розвиненістю сфери обслуговування і характером доступності центру. Показано, що і сам характер переваг у жителів різних частин міста різний: якщо розвиненість сфери обслугову-

вання, транспорту, транспортна забезпеченість високо цінуються і в центрі, і на периферії, то значення, що додається культурним чинникам, значно вище у жителів центру, ніж периферії.

Дж. Голд обмежує розгляд зв'язків переваг і просторової поведінки людей рамками лише міського простору. Дослідження просторової поведінки проводилися і в сільській місцевості. Т. В. Регент, що вивчала «зовнішнє середовище» і рухливість усередині сільської місцевості жителів двох господарств Гагарінського р-ну Смоленської області, доходить висновку про детермінованість цього показника економіко-географічними чинниками і підкреслює: «рівень сукупної рухливості (середнє число поїздок на рік на одного жителя) зворотно пропорційний адміністративно-виробничому статусу поселень і їх людності». У нашому дослідженні просторової поведінки сільських жителів (зокрема усередині поселення і по його околицях) загальною закономірністю було зниження кількості всіх просторових переміщень разом із зростанням віддаленості від Москви і від інших міст. При цьому зростало число переміщень усередині сільської місцевості, а також за певних природних і демографічних умов усередині даного поселення і по його околицях. Виділені різні типи просторової поведінки і його чинники.

Дані численних досліджень переконливо свідчать, з одного боку, про те, що краще за самих «споживачів» простору ніхто ніколи не може оцінити територію або ландшафт, актуальний саме для них, а з іншого — що посилення на «об'єктивність» просто явно або неявно прикриває офіційно прийняті, такі ж суб'єктивні, як і у рядових споживачів, смаки. Автор наводить сумні приклади: у Великобританії в 1930—1940 рр. деякі мікрорайони будувалися по гіпотетичних схемах, покликаних, на думку їх творців, максимально задовольнити майбутніх жителів цих мікрорайонів. Цей приклад чітко показує збитковість «об'єктивістського» — в даному випадку нормативного — підходу. Нам це тим більше важливо, що, якщо за кордоном від цього підходу давно відмовилися (на місці колишніх висотних мікрорайонів розташовані нині

квартири будинків на одну сім'ю), в нашій практиці саме він є домінуючим. Ще сумніше те, що статус «об'єктивних», тобто таких, що просто ігнорують психологічні особливості людини, оцінок просто-таки є достатній і над переважаючою у нас науковою свідомістю. Можливо, «пристрасть» до «об'єктивування» – ширша проблема, що відображає дегуманізацію сучасного світу. Адже, як відзначає В.Л. Каганський, «універсалістській цивілізації важко примиритися з тим, що кожне місце пронизане сенсом і можливо лише порівняння, а не жорстке ранжирування». Саме на цих шляхах, як показано Дж. Голдом, взагалі можлива дійсна оцінка ландшафту! Це не виключає, звичайно, істинності скільки завгодно великого числа цільових і спеціальних його оцінок, проте при проведенні кожної з них важливо пам'ятати про високий ступінь їх умовності.

В концепції етногенезу Л.М. Гумільова співвідношення поведінки людських спільнот і природних ландшафтів розглядається абсолютно по-особливому. згідно цьому автору Формування етносу, яке характеризується особливим стереотипом поведінки, відбувається лише в особливих ландшафтних умовах. Сам стереотип формується при обживанні етносом відповідного ландшафту — в ході «пристосування себе до ландшафту і ландшафту до себе». Відношення до ландшафту є, згідно Л. М. Гумільову, показником фази розвитку етносу.

К.П. Іванов, учень Л.М. Гумільова, провів дослідження селянських господарств у одному з районів Архангельської області, практично застосовуючи ідеї свого учителя. Іванов ілюструє зв'язок російського етносу з певними ландшафтами і способами їх «експлуатації», втрата яких разом із руйнуванням умов відтворення стереотипів поведінки (зокрема, трудового) на селі, є, можливо, однією з головних причин кризового стану сільського господарства Росії [11].

У зв'язку з цим не можна не пригадати, що взаємозв'язок середовища і поведінки вважався само собою зрозумілим не тільки численним теоретикам географічного детермінізму, але і авторам проектів оптимального перевлаштування суспільства — всі утопісти бачать ідеальний соціальний лад в рамках тих або інших конкретних форм

просторової організації, що передбачають відповідну ним поведінку. Навпаки, справжній гуманіст Альберті, за словами В. П. Зубова, «ніде не малює ідеального міста, а обмежується радами для різних випадків».

На жаль, ми — ті, хто переживає, за влучним висловом М.О. Бердяєва, «кошмар здійснених утопій» — своїми очима відчуваємо зв'язок організації простору наших міст і вимушеної несвободи поведінки. А. Г. Раппопорт, аналізуючи характеристики тоталітарних середовищ, виділяє вісім культів, що обумовлюють особливості їх організації: єдності і центру («одноманітність забудови»); кількості, науки, майбутнього («будівництво як характерна межа ландшафту»); секретності («вибірковість бачення середовища», «перегороджування простору», «забруднення середовища»); анонімності, лицемірства і відчуження та ін. Оскільки зараз наявні серйозні спроби подолання застарілих схем суспільного пристрою, здійснюються кроки до розширення свободи, ми повинні активно прийняти тезу про загрозу використання дизайну середовища для маніпулювання поведінкою людини, обмеження її свободи.

Звичайно, в будь-якій суспільній системі просторове середовище (що завжди «зливається» з середовищем соціальним) впливає на поведінку. «Село, — пише Франсуа Моріак, — нав'язує нам властивий йому самому зосереджений спосіб життя... Навіть у великому провінційному місті опівночі замирає все життя. Той, кому надумається не спати, не знайде собі застосування». Про вплив середовища на поведінку говорять і результати емпіричних досліджень: так, «чим менша площа тротуару доводиться на одного пішохода, тим вище частка людей, які йдуть швидко, отже, тим важче йти поволі», «ступінь замкнутості простору визначає характер його психологічної оцінки», багатопверхові панельні будинки на селі, викликавши не забезпечену можливостями зміну системи цінностей сільських жителів, сприяли збільшенню відтоку населення з сіл.

Висновки. Людині подобається саме те середовище, яке надає найбільше число варіантів поведінки. Емпіричні дослідження показують, що «найвище городяни цінують

концентрацію різноманітних поведінкових можливостей в обмеженому, легкоосязному просторі». Саме порушення основного принципу, який захищає Дж. Голд і вся гуманістична наука, — необхідності орієнтації на конкретного споживача і забезпечення його контролю у всіх ситуаціях, що його, споживача, стосуються, зокрема організації місця існування, призводить, на думку М.Е. Хейдметса і Ю.А. Круусвалла, до виникнення основної проблеми, наслідком якої є численні колізії сучасного міського життя, яке вони формулюють як «відірваність сфери средотворення від сфери средокористування». Мешканці не беруть участь у формуванні середовища. Ключ до вирішення проблем, вважають ці соціологи, у відновленні зв'язків цих сфер. На підставі аналізу масових соціологічних досліджень вони розробляють і найважливіші конкретні напрями вирішення існуючих середових проблем: перехід до малоповерхової забудови, зменшення числа квартир в будинках, відмежування прибудинкових просторів (пере-

кличка з описаними в цій книзі ідеями «територій, що захищаються»), відмова від «вільного планування», створення місць спілкування і установ обслуговування, призначених для даного сусідства, забезпечення орієнтації планування розвитку міста не на райони, квартали або будинку, а на реальні соціальні одиниці (сім'я, сусідство і так далі), які повинні мати можливість змінювати середовище оточення відповідно до своїх уявлень.

Пошуки нового проектування середовища, зрозумілі в «людському» вимірюванні як єдиної з «суб'єктом» системи, здатної до самоорганізації, описує В.С. Глазичев, який разом з колегами намагається створити «особливий проект — не матрицю для відбиття, а зразок розуміння і переживання цілісності міського середовища, занурюваний у самовідчуття міста... для нас місто — не об'єкт перетворень, що привносяться ззовні, а суб'єкт, здібний до перетворення зсередини, якщо запустити процес самоорганізації».

Література

1. Арманд А.Д. Ландшафт как конструкция. — Изв. ВГО, 1988, т. 120, вып. 2, с. 120-125.
2. Глазичев В.Л. Картинки. «Знание-сила», 1986, № 8, с. 43-45.
3. Голд Дж. Психология и география: Основы поведенческой географии: Пер. с англ./Авт. предисл. С.В. Федулов. — М.: Прогресс, 1990. — 304 с.
4. Заринская И. 3. Эстетические ценности в «деревенской», «городской» и «полугородской» культуре. — «Труды ВНИИТЭ. Техн. эстет.», вып. 51. М., 1987, с. 91
5. Каганов Г.З. Представления потребителей о типологически различных средах. «Труды ВНИИТЭ. Техн. эстет.», вып. 44, М., 1984, с. 6-22.
6. Колейчук В.Ф. Зрительные образы пространства. Опыт экспериментального анализа. — «Труды ВНИИТЭ, Техн. эстет.», 1983, вып. 40, с. 57.
7. Мечников Лев. Цивилизация и великие исторические реки. М., 1924, с. 68.
8. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Район и страна. М.-Л., 1928, с. 260-273.
9. Социально-культурные функции города и пространственная среда. Под ред. Л. Б. Когана, М., Стройиздат, 1982.
10. Райтвийр Т.В. Производство-расселение-образ жизни: преобразование подходов. Исследование методологических проблем географии в Эстонской ССР. Таллинн, 1987, с. 159.
11. Родоман Б.Б. Поляризованная биосфера Городская среда и пути ее оптимизации. -М., 1977, -С. 193-208.

© Мірошніченко В.В.